

انقلاب مشروطیت ایران

برگی از تاریخ انقلابهای آزادیخواهی جهان *

ریشه های نوخواهی و آموزش ارزشهای اروپائی در ایران را باید در حوادث مربوط بسالهای آخر سده ۱۸ میلادی جستجو کرد. حکومت های ایران از زمان صفوی ها با اروپا روابطی داشته اند ولی آن نوع روابط، عقاید نو، سیستم نو و ارزشهای نو را با خود بایران نیاورد. در خلال آخرین دهه سده ۱۸ بود که افرادی روشنفکرتوجه ویژه ای به نهادهای اجتماعی و سیاسی اروپا مبذول داشتند. چنین بنظر میرسد که نخستین گزارش فارسی که شرح مشاهدات عینی یک مسافر را درباره اجتماع اروپا دربر دارد همان مسیر طالبی نوشته میرزا ابوطالب خان اصفهانی که از مهاجران ایرانی هند بود باشد.^۱

* - این مقاله صورت تکامل یافته ای است از یک مقاله انگلیسی که درپیش با ویژه گی های زیر چاپ شده است.

Abdul Hadi-Hairi, «European and Asia Influences on the Persian Revolution of 1906», Asian Affairs : Journal of the Royal Society for Asian Affairs, Vol. 62, New Series. Vol. VI (June 1975), 155-164 .

۱ - او دوسالهای ۱۷۹۸-۱۸۰۳ (۱۲۱۳-۱۲۱۸ قمری) در اروپا مسافرت میکرده خاطرات او چندین بار چاپ شده است. برای آخرین چاپ آن نگاه کنید به: مسیر طالبی یاسفرنامه میرزا ابوطالب خان، به تصحیح خدیوچم (تهران، ۱۳۵۲).

یکی از نخستین گزارش‌های دیگری که پیرامون نهاد‌های نوین اجتماعی و سیاسی اروپا مطالبی دارد بقلم «عبداللطیف بن ابی طالب الموسوی الشوشتری الجزائری» نوشته شده است. جزائری در سن ۳۰ سالگی از ایران به هند رفت و در همان‌جا در سال ۱۸۰۱ (۱۲۱۶ قمری)، کتاب خود تحفه العالم را نوشت. این کتاب براساس منابع و مدارکی قرار دارد که در هندوستان در اختیار نویسنده آن بوده است.^۲

اینگونه مطالب و اطلاعات بی‌سابقه و بی‌هموند، هرچند جالب و حیرت‌انگیز بنظر میرسید نمی‌توانست تأثیری قابل لمس در دستگاه حاکمه ایران داشته باشد. نوخواهی و نوسازی به پیروی از اروپا در آغاز بصورت یک امر حیاتی و مهم جلوه کرد. اشغال نظامی مصر وسیله ناپلئون بناپارت در سال ۱۷۹۸ و نقشه او با همکاری روسیه برای حمله به هندوستان، ایران را مورد توجه قدرتمندهای موجود زمان یعنی فرانسه، روس و انگلیس قرار داد. عباس میرزا، ولیعهد برجسته قاجار، و همکار او میرزا ابوالقاسم قائم مقام متوجه شدند که رشد و پیشرفت تکنولوژی جدید در جنگ و در جنبه‌های دیگر زندگی، اروپا را برای ایران مسلط گردانیده و اینکه اگر ایران بخراهد بزندگی خود ادامه دهد، باید اقداماتی در راه نوسازی ایران در آن صورت گیرد.^۳ بنابراین نوسازی و نوخواهی بدین معنی بود که امور اداری نو، ارتش نو، یک حکومت مرکزی، سیستم مالیاتی نو، آموزش و پرورش نو، وسایل

۲ - محمد اسماعیل رضوانی. «قدیمترین ذکر دمکراسی در نوشته‌های فارسی، راهنمای کتاب. ۵ (۱۳۴۱)، ۳۶۷ بیعد.

۳ - نگاه کنید به:

Ann K. S. Lambton, «The Impact of the West on Persia», International Affairs, 33 (1957), 12-25 .

حمل و نقل نو و خلاصه ارزشهای نو بایران معرفی گردد. ما در این مقاله کلمه غرب‌گرایی «Westernization» و نوگرایی «Modernization» هر دو را بیک معنی بکار برده‌ایم زیرا پیشروان نوخواهی ایران کوشش کردند نهادها و روشهای نوی را که از باختر یعنی اروپای باختری ریشه گرفته بود بایران وارد کنند.^۴

برای رسیدن بهمین هدف بود که اقداماتی صورت گرفت: مستشار نظامی از فرانسه و انگلیس استخدام گردید؛ دانشجویانی در سالهای ۱۸۱۱ (۱۲۲۶ قمری) و ۱۸۱۵ (۱۲۳۱ قمری) بانگلستان اعزام شدند؛ یک «نظام جدید» یعنی ارتش نوین و نظام وظیفه تأسیس گردید، و برای اولین بار چاپخانه‌ای در تبریز در سال ۱۸۱۲ (۱۲۲۷ قمری) بوجود آمد، و دیگر کارها. میرزا صالح شیرازی و میرزا جعفر خان مشیرالدوله تبریزی که از دانشگاههای انگلیسی فارغ‌التحصیل شده بودند، بعدها در مراحل گوناگون نوسازی و اصلاحات کشور نقش‌هایی بازی کردند. بطور مثال میرزا صالح یک چاپخانه در سال ۱۸۱۹ (۱۲۳۵ قمری) بنیان‌گذار و نخستین روزنامه فارسی را در تهران بسال ۱۸۳۶ (۱۲۵۲ قمری) منتشر ساخت. علاوه براین او بمأموریت‌های گوناگون دیپلماسی گماشته شد.^۵

۴ - برای خلاصه‌ای از مسائل مربوط به نوخواهی و نوسازی نگاه کنید به:

William R. Polk and Richard L. Chambers, eds., *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*. (Chicago, 1968), pp. 1-25.

۵ - درباره تاریخچه فرستادن دانشجویان ایرانی باروبا نگاه کنید به: محمد تقی بهار، سبک‌شناسی (تهران ۱۳۳۷)، جلد ۳، صفحات ۳۲۹-۳۴۱، حسین محبوبی اردکانی، «دومین کاروان معرفت» یغما، جلد ۱۸ (۱۳۴۴)، ۵۹۲-۵۹۸؛ احمد سهیلی خوانساری، «سفارت امیرنظام و اعزام دانشجویان

در کتاب خاطرات خود، میرزا صالح بمطالب جالب توجه آنروز اشاره کرده از جمله پیرامون این مسائل مربوط به انگلیس سخن رانده است. سیستم سیاسی، دستگاه دادگستری در لندن، کتابخانه‌ها، یتیم‌خانه‌ها، دانشکده‌های پزشکی، واکسیناسیون و غیره، علاوه بر این شرحی درباره جنگ استقلال آمریکا و انقلاب ۱۷۸۹ فرانسه و دیگر رویداد های مهم بیان کرده است. با نگاهی کوتاه بتاریخ انگلیس و برخی از قوانین که در پارلمان انگلیس بتصویب رسیده از ماگناکارتا (Magna Carta) فرمان‌گیر یاد کرده میگوید یکی از دستوره‌های این فرمان آزادی برای مردم است.^۶ او انگلیس را «ولایت آزادی»، مجلس عوام را «مشورت‌خانه» و نمایندگان آنرا «وکیل‌الرعا یا» می‌نامد. میرزا صالح برای مجلس عوام اهمیتی فراوان قائل شده میگوید که مردم آزادی مطلق دارند که نمایندگان خود را انتخاب کنند و نمایندگان هم بنوبه خود حق دارند عقیده خویش را در پارلمان آزادانه بیان دارند. پادشاه و مجلسین با هم قوای سه‌گانه انگلیس را تشکیل می‌دهند.^۷

ایرانی باروبا برای اولین بار، وحید، جلد ۱ (۱۳۴۴)، ۱۸-۲۰؛ مقدمه اسماعیل راثین برسفرنامه میرزا صالح شیرازی، صفحات ۱-۳۹. برای خلاصه‌ای از سیر نوسازی در ایران نگاه کنید به:

Fafez Farman-Farmayan, «The Forces of Modernization in Nineteenth Century Iran: A Historical Survey, in Beginnings of Modernization, Polk and Chambers, PP. 119-151 .

۶ - میرزا صالح، سفرنامه، صفحه ۲۳۵؛ سفرنامه میرزا صالح برای اولین بار در سال ۱۳۴۷ چاپ شده و دارای نقائص بسیاری است که در این مقاله مطرح گردیده است: محمد اسدزاده، «سفرنامه میرزا صالح شیرازی»، راهنمای کتاب، ۱۳ (۱۳۴۹)، ۶۰۸-۶۱۷.

۷ - میرزا صالح، سفرنامه، صفحات ۳۲۰-۳۲۵. برای شرح بیشتر پیرامون سفر میرزا صالح نگاه کنید به فریدون آدمیت، فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطیت (تهران، ۱۳۴۰)، صفحه ۲۵ بعد.

میرزا صالح که در انگلیس زبان فرانسه ، لاتین ، فلسفه طبیعی و فن چاپ را آموخت خاطرات خود را در سالهای ۱۸۱۵-۱۸۱۹ (۱۲۳۱-۱۲۳۵ قمری) نوشت . باین ترتیب در دومین دهه قرن ۱۹ این جوان ایرانی عقاید مربوط به رژیم مشروطه را از مهد آن رژیم یعنی انگلیس بایران وارد کرد . گزارش مشروح او از اصول مختلف مشروطه از قبیل آزادی بیان ، آزادی انتخابات حاکمیت پارلمان و دیگر جنبه های رژیم مشروطه انگلیس ، در ادبیات فارسی آن روز ایران هموندی نداشت . چنین بنظر میرسد که گفتار او یکی از کهن ترین آثاری باشد که پیرامون رژیم مشروطه انگلیس وسیله یک مسلمان برشته تحریر درآمده است . سفرنامه میرزا صالح به لندن بسیار شباهت به خاطرات سفر فرانسه طنطاوی مصری دارد که چند سال پس از بازگشت میرزا صالح یعنی در سالهای ۱۸۲۶-۱۸۳۱ نوشته شده است .^۸

سیر اصلاحات و نو سازی خیلی آهسته بود زیرا شرایط زمانی هنوز آمادگی کافی نداشت . ماکس وبر (Max Weber) اندیشه گر غیر انقلابی آلمانی شرایطی پیشنهاد میکند که یک سیستم جدید لازم است بر آن شرایط استوار گردد :

«آن شرایط اولیه عبارت است از : (۱) انحصار وسائل تسلط و حکم فرمائی و امور اداری که بر اساس عوامل ، زیر بنا شده باشد :

الف- بوجود آمدن یک سیستم دائمی مالیاتی که بصورت متمرکز مستقیماً تحت مراقبت قرار داشته باشد؛ ب - بوجود آمدن یک نیروی نظامی

۸ - نگاه کنید به رفاعه رافع الطهطاوی ، تخلص الابریزالی تلخیص باریز (قاهره ، ۱۹۵۸) .

دیر پا که بصورت متمرکز مستقیماً در دست مقامات حکومت مرکزی باشد . (۲) — انحصار وضع و اجرای مقررات حقوقی و بکار بردن نیرو بصورت قانونی وسیلهٔ مقامات مرکزی . (۳) — تنظیم يك دستگاه اداری معقول و منظم که انجام وظیفه‌اش در امور اداری متکی به مقامات مرکز باشد .^۹

این گونه شرایط که بنا بعقیده ماکس وبر لازم است پیش از مرحله نوسازی در يك کشور وجود داشته باشد در ایران هنوز جایی باز نکرده بود . شاه قاجار تنها قدرت مطلق بود ؛ جان کارگردانان دستگاه حاکمه و بقیهٔ مردم همواره مورد خطر بی‌مهری او قرار داشت ؛ بعضی از کارمندان دولت هر رتبه و مقامی که داشتند فاسد و رشوه‌خوار بودند؛ امور اداری بر بنیان همان شیوه — های قرون وسطایی بود وزیرسلطه يك نیروی مرکزی متحد نبود؛ ایالات و رالیات در عمل مانند دولت جداگانه‌ای بشمار می‌آمدند و ایان و حکام، بعلت آنکه بشاه قاجار و درباریانش رشوه می‌دادند، دارای استقلال فراوانی بودند ؛ خانها و رؤسای قبائل کمتر توجهی بمأموران حکومت داشتند و خود يك سیستم حکومتی و حتی «دادگستری» برای خود برقرار کرده بودند ؛ مقامات دادگستری بر دو گونه بود : یکی شرعی که بمعهدۀ علما بود و دیگری عرفی و هر دوی آنها در کنار یکدیگر کار می‌کردند گاه میشد که حتی دو گونه داورى مخالف یکدیگر در مورد يك مسأله و دعوی از داور های شرع و عرف صادر میشد . يك ارتش مرکزی نیرومند و دائمی و زیر فرمان حکومت وجود نداشت ؛ در مواقع

9— Reinbard Bendix, Max Weber : An Intellectual Portrait (Garden City, N. Y., 1962), P. 383 .

بحرانی رؤسای قبایل بطور عمده مسئول سربازگیری بودند ؛ امور مالیاتی و گمرک ، بنا بقول انت‌دستره (Annette Destrée) «... مانند سایر چیزها ، در دست مقاطعه کاران بزرگ قرار داشت . آنها این شغل را از شاه به بهای گزافی می‌خریدند و قبل از هر چیز وسینه‌ای پیدا می‌کردند که بتوانند هزینه هایی را که صرف کرده‌اند با دریافت مالیات جبران کنند و علاوه براین ، وجوه معتنابهمی هم سود ببرند . به این ترتیب تنها يك مقدار ناچیزی از مالیات دریافت شده وارد خزانه دولتی می‌گردید .» ۱۰

باین ترتیب میان آنچه ماکس وبر بعنوان شرایط قبلی برای يك کشور نوگرا پیشنهاد می‌کند و اوضاع عینی آنروز ایران تفاوت فراوانی دیده می‌شود . بعلت نبودن شرایط مناسب کوششهای عباس میرزا در راه نوسازی کشور با مشکلات جدی روبرو شد . بطور نمونه مخالفت جناح مذهبی نسبت به نوسازی خیلی وسیع بود و اصلاحات عباس میرزا راضد اسلام می‌دانست . علما برقراری سیستم سربازگیری و خدمت اجباری نظامی را دلیل بر بیدینی عباس میرزا بشمار آوردند . ۱۱ اما جریان نوسازی ایران ، گرچه به کندی پیش می‌رفت ، هرگز نایستاد بلکه وسینه عده‌ای کم از شخصیت های طرفدار اصلاحات ، مانند امیرکبیر ادامه یافت . امیرکبیر مصلح و سیاستمدار نامی ایران در زمانیکه صدراعظم

۱۰ - انت‌دستره، کمکهای فنی در ایران در سالهای ۱۸۹۸-۱۹۱۴، ترجمه عبدالهادی حائری ، راهنمای کتاب ، جلد ۱۵ (۱۳۵۱) ، ۶۴۷ .

11— Hamid Algar, Religion and State in Iran 1785 1905 : The Role of the Ulama in the Qajar Period. (Berkeley, 1969), P. 79 .

ناصرالدین شاه بود اصلاحاتی وسیع و همگانی روبنایی را در کشور آغاز کرد. ^{۱۲} از دیگر کسان که باصلاحاتی دست زد میرزا جعفر خان مشیرالدوله تبریزی بود که چند پست دولتی را در مراحل گوناگون اشغال کرد. او «شورای دولت» یعنی نخستین کابینه دولتی بسبب اروپا را در سال ۱۸۵۸ (۱۲۷۵ قمری) تشکیل داد که دارای ۶ وزارت بود. ^{۱۳}

در زمان حکومت همین مشیرالدوله بود که ملکم خان، مرد سیاسی، روشنفکر، و دیپلمات قرن ۱۹، رساله غیبی با دفتر تنظیمات خود را بصورت یک نامه برای او نوشت. او در این رساله یک حکومت قانونی و تفکیک قوای حکومت را پیشنهاد می کند. ولی این شورا عمری دراز نداشت زیرا به تحریک درباری های کهنه پرست، ناصرالدین شاه آنرا فلج ساخت. ^{۱۴}

درست است که ناصرالدین شاه ثابت کرد که پادشاهی مستبد و دشمن اصلاحات است ولی در مواردی تحت تأثیر صدراعظم نوخواه خود، میرزا حسین خان سپهسالار، باصلاحات علاقه و توجه یافت. بنا به تشویق این صدراعظم، شاه عازم دیدن از اروپا شد تا پیشرفت های آن خطه را از نزدیک ببیند. ناصرالدین شاه خود در نامه ای بظلال السلطان بسال ۱۸۷۲ (۱۲۸۹ قمری) باین مطلب اعتراف می کند. او می نویسد: «ما علاقه داریم که اروپا

۱۲ - از جمله منابع مفید و پر مطلب پیرامون امیرکبیر: فریبون آدمیت، امیرکبیر و ایران، چاپ سوم (تهران، ۱۳۴۸)؛ حسین مکی، زندگانی میرزا تقی خان امیرکبیر (تهران، ۱۳۴۷)؛ عباس اقبال، میرزا تقی خان امیرکبیر (تهران، ۱۳۴۰).

۱۳ - آدمیت، فکر آزادی، صفحه ۵۶؛ عباس اقبال، «میرزا جعفرخان مشیرالدوله»، یادگار، جلد ۲، شماره ۶ (۱۳۲۴)، ۴۳-۵۰.

۱۴ - آدمیت، فکر آزادی، صفحه ۵۷.

را به ببینم . هدف اصلی ما در این مسافرت این است که با پایه و اساس اصلاحات و وسائل منافع و ترقی آشنا بشویم . ما میخواهیم آنچه‌ها را که سبب سعادت و ترقی مردم کشورهای دیگر شده است شخصاً مشاهده و سپس انتخاب کنیم»^{۱۵} ولی او چون وسیله عده فراوانی از درباریان کهنه پرست محصور بود چرخ اصلاحات بکندی پیش می‌رفت .

از طرف دیگر سیر نوسازی نمی‌توانست بطور کامل بایستد زیرا جنبش‌های سیاسی ، اقتصادی و اجتماعی در بسیاری از نقاط جهان آغاز شده بود و ایران با چنان موقع جغرافیائی نمی‌توانست در حال انزوا بماند . از جمله تغییرات اینستکه جنبش‌های مشروطه خواهی ، ناسیونالیستی و استقلال خواهی در اروپای نیمه دوم قرن ۱۹ باوج خود رسید و ملت‌های مختلف و متعددی را درگیر ساخت .

در انگلیس يك سلسله «قوانین اصلاحات» تنظیم گردید ؛ قوانینی مانند «دومین قانون آزادی حق رأی در انتخابات» (Second Suffrage Act) در سال ۱۸۶۷ ، و «حق رأی انسانی برای انگلیس» (Manhood Suffrage For England) در سال ۱۸۸۴ ، و دیگر قوانینی که بمنظور حق آزادی شرکت در انتخابات و دادن رأی و تقسیم صندلی‌های پارلمان بوجود آمد.^{۱۶} ایتالیا که به هفت بخش تجزیه شده بود پس از يك سلسله شورش در سالهای ۱۸۵۹-۱۸۷۰ سرانجام اتحادیه‌ای بوجود آورد که دارای يك قانون اساسی

۱۵ - کرامت رعنا حسینی ، «کتابی در فن ترسل» ، یفما ، ۲۱ (۱۳۴۷) ، ۲۱۱-۲۱۲ .

16— C. F. Strong, A History of Modern Political Constitutions (N. Y., 1964), P. 145 .

بود و سپس دولت پادشاهی ایتالیا قدم بعرضه وجود نهاد . در نتیجه سه جنگ خونینی که در سالهای ۱۸۶۴ و ۱۸۷۱ وسیله آلمان ، دانمارک ، فرانسه و اطریش صورت گرفت چهار کشور مشروطه ایجاد گردید : دانمارک در سال ۱۸۶۴ ؛ اطریش و مجارستان در سال ۱۸۶۹ ؛ آلمان در ۱۸۷۱ و جمهوری سوم فرانسه در ۱۸۷۵ . در خلال سالهای بعد جنبش های ملی در کشورهای بالکان پدیدار گشت و پس از جنگی که در سال ۱۸۷۸ میان عثمانی و روسیه رخ داد رومانی بوجود آمد . ۱۷ در سال ۱۸۷۶ آزادیخواه مشهور ترك ، مدحت پاشا ، قانون اساسی تنظیم کرد و بتصوب سلطان عبدالمجید دوم رساند . گرچه این قانون اساسی وسیله سلطان معلق ماند ولی در سال ۱۹۰۸ مجدداً وسیله انقلاب جوانان ترك زنده شد . ۱۸

در خلال ۲۵ سال آخر قرن ۱۹ بسیاری از روشنفکران و بازرگانان ایرانی بکشور عثمانی مهاجرت کردند و در آنجا با افکار نو که در آن وقت با محیط روشنفکران ترك آمیخته بود ، آشنا گشتند . میرزا حسین خان سپهسالار در سال های ۱۸۵۸-۱۸۷۰ (۱۲۷۵-۱۲۸۷ قمری) اول با سمت وزیر مختاری و سپس بعنوان سفیر اول ایران در استانبول میزیست . سپهسالار در مکاتبات خود با دربار و وزارت خارجه ایران سخت از اصلاحات عثمانی که در خلال توقف او در استانبول صورت می گرفت طرفداری می کرد . او در باره اهمیت نامه معروف مصطفی فاضل

۱۷ - همان جا ، صفحات ۴۲-۴۳ .

18— Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal, 1964), PP. 201-346. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (London, 1968), PP. 129-238 .

پاشا در باره تأسیس پارلمان سخن بمیان آورد.^{۱۹} سپهسالار تحت تأثیر اصلاحات عثمانی‌ها که در زمینه قانون‌گزاری انجام شده بود، قرار گرفت. او قانون نو عثمانی را که تمام تبعه آن امپراطوری را یکسان می‌خوانده می‌ستود.^{۲۰} سپهسالار جنبش‌های ملی کشورهای بالکان را در نامه‌هایش نیز مطرح کرده از آنان بخوبی یاد می‌کرد. او رابطه دوستی با نوخواهان ترك مانند علی‌پاشا، فؤاد پاشا و مدحت پاشا داشت؛ فعالیت‌های آزادیخواهانه آنها عمیقاً سپهسالار را تحت تأثیر قرار داد. نامه‌های سپهسالار پر از بحث پیرامون جریانهای سیاسی اروپا، تأسیس مجلس شورای ملی و تهیه قانون اساسی در کشور عثمانی بود. او حکومت ایران را تشویق می‌کرد که از عثمانی پیروی کند.

نمونه دیگری از وسیله آشنایی ایران با افکار نو و فعالیت‌های نوخواهی در عثمانی را در زندگی و افکار میرزا ملکم‌خان می‌توان جستجو کرد. این مرد گرچه هواخواه سرمایه‌گزاری خارجی در ایران بود، در راه شیوع افکار مشروطه خواهی در ایران زحمات زیادی کشید. او بیشتر عمر را در خارج از ایران گذراند و مأموریت‌ها و مقامهای دیپلماتی داشت. باین ترتیب او از نزدیک شاهد سیر افکار و اقدامات نوخواهی در کشورهای مختلف بود. پس از آنکه بخاطر اقداماتش درمسأله لاتار مورد خشم ناصرالدین شاه قرار گرفت ملکم خان سالهای ۱۸۶۳-۱۸۷۱ را در استانبول گذراند. این دوره مصادف بادومین مرحله جنبش مشروطه‌خواهی

۱۹ - آدمیت، فکر آزادی، صفحه ۵۷، بعد؛ همان نویسنده، اندیشه ترقی و حکومت قانون: عصر سپهسالار (تهران، ۱۳۵۱)؛ برای اطلاعات بیشتر پیرامون فاضل پاشا نگاه کنید به پاورقی شماره ۲۱.

۲۰ - بحث سپهسالار پیرامون فرمان‌های سلطان عثمانی است که در سالهای ۱۸۳۹ و ۱۸۵۶ صادر گردید.

در عثمانی بود (۱۸۶۵، ۶ سال پس از اولین مرحله جنبش بسال ۱۸۵۹). در همین دوره بود که، در سال ۱۸۶۷، مصطفی فاضل پاشا گروه خود را بنام «جوانان ترك» (Jeunes Turcs) در پاریس تأسیس کرد. در همان سال فاضل پاشا نامه سرگشاده معروف خود را به سلطان عبدالعزیز نوشته درخواست تأسیس يك رژيم مشروطه کرد و یادآور شد که این گونه رژيم تنها شکل قانونی حکومت در ترکیه می تواند باشد. این جنبش به اعلان مشروطیت ۱۸۷۶ انجامید. ملکم در معرض این جنبش اصلاح-طلبانه بود؛ بعلاوه با پیشروان اصلاحات ترکیه مانند کامل پاشا عالی پاشا و فؤاد پاشا در تماس و برخورد بود. ۲۱

از جمله کشورهایی که پیش از ایران با جنبش های مشروطه خواهی سر و کار داشت مصر بود که در اینجا بد نیست اشاره ای به آن بکنیم. در سراسر قرن ۱۹، از اشغال نظامی ناپلئون ببعده، تغییراتی مختلف در سیستم قانون اساسی مصر بوجود آمد که می توان آنرا بشرح زیر خلاصه کرد:

۱- دیوان که وسیله دستگاه اداری ناپلئون در سال ۱۷۹۸ بنیاد گردید.

۲- مجلس الشوری از تاسیسات محمدعلی خدیو مصر در سال ۱۸۲۹.

۲۱- این نامه سرگشاده بزبان فرانسه نوشته و در روزنامه لیبرته Liberté پاریس بتاريخ ۲۴ مارس ۱۸۶۷ چاپ شد. برای متن نامه و مقدمه و شرح پیرامون آن نگاه کنید به:

Marcel Colombe «Une Lettre d'un Prince Egyptien du XIX Siecle au Sultan Ottoman Abd al-Aziz», Orient, No. 5 (1958), 23-38.

برای اطلاع از افکار ملکم خان نگاه کنید به فرشته نورانی، تحقیق در افکار میرزا ملکم خان ناظم الدوله (تهران، ۱۳۵۲).

۳- مجلس شوری‌النواب ، که وسیله خدیو اسماعیل یک بار در سال ۱۸۶۰ و دیگر بار در ۱۸۶۶ شالوده ریزی گردید .
 ۴- مجلس‌النظار که وسیله اسماعیل در سال ۱۸۷۸ بوجود آمد .

یک قانون اساسی در سال ۱۸۸۲ پس از شورش عراقی پاشا نوشته ولی سال بعد از آن معلق شد در سال ۱۸۸۳ قانون اساسی دیگری را انگلیسها نوشتند و طبق آن در مصر حکومت می‌کردند. این قانون تا جنگ اول جهانی هم چنان بقوت خود باقی ماند. ۲۲
 در قرن ۱۹ بویژه در نیمه آخر آن ایرانیهای زیادی در مصر زندگی می‌کردند و از نزدیک شاهد این تغییرات نو بودند . از دهه آخر قرن ۱۹ عده‌ای از روشنفکران ایرانی در قاهره می - زیستند و به نشر روزنامه‌های فارسی مانند حکمت (۱۸۹۲) ، ثریا (۱۸۹۸) و پرورش (۱۹۰۰) سرگرم بودند . این روزنامه‌ها چنان مؤثر واقع شده مورد توجه روشنفکران و افراد با سواد ایران قرار گرفت که ورودشان بایران وسیله شاه و دولت منع گردید . ۲۳

در هندوستان نیز از دهه ۱۸۵۰ بی‌عده چند قانون اساسی تنظیم گردید . این قوانین بطور عمده بر اثر شورش ۱۸۵۷ هند بوجود آمد و با قانون ۱۸۵۸ آغاز شد . این قانون انحلال کمپانی هند شرقی را اعلام کرد و حکومت انگلیس را بطور رسمی در هند

22— M. Khadduri, «Dustūr», iii—Egypt, Encyclopedia of Islam, 2nd edition, Vol. II, PP. 647-649; J. M. Landau, Parliaments and Parties in Egypt (Tel-Aviv, 1953) ;

عبدالرحمان رافعی ، عصر اسماعیل (قاهره ، ۱۹۴۹) ، جلد ۲ صفحات ۷۲-۲۲۳ .

23— E. G. Browne, The Press and Poetry of Modern Persia (Cambridge, 1914), PP. 58, 66, 78 .

زیر نظر يك وزارت خارجه و يك پارلمان برقرار ساخت . در سال ۱۸۶۱ «قانون شورای هند» نوشته شد که طبق آن پیوندی میان هیأت حاکمه و مردم برقرار گردید . در سال ۱۸۸۵ «کنگره ملی هند» تأسیس گردید و در جلسه نخست آن ، که در بمبئی تشکیل شد ، ۷۲ نفر نماینده هندی شرکت کردند . در حقیقت این حادثه ای بود که تاریخ ناسیونالیسم هند بدان آغاز گردید . این کنگره پایه يك پارلمان بومی هندی را ریخت که گام بعدی آن ایجاد قانون شورای ۱۸۹۲ بود .^{۲۴}

ایرانیان مقیم هند سراسر شاهد سیر این حوادث مربوط بقانون و مشروطیت طلبی بودند . یکی از رهبران فعال مشروطیت ایران نصراله ملك المتكلمین بود که در سال ۱۸۸۱ بهند مسافرت کرده بود . هم او بود که کتاب انتقادی خود بنام من الخلق الى الحق را درباره سیاست و اجتماع در هنگام اقامت در هندوستان نوشت .^{۲۵} ایرانی دیگر ساکن هند که از رهبران فکری انقلاب مشروطیت ایران بشمار می آید سید جلال الدین مؤیدالاسلام بود که روزنامه معروف حبل المتین را در کلکته و یا در تهران چاپ و منتشر می کرد .

سیر جنبش مشروطه خواهی در ژاپون نیز شایسته توجه است این کشور مشروطیت خود را نسبتاً با صلح و صفا بدست آورد و مراحل پیشرفتش ۹ سال طول کشید . امپراطور ژاپون

24— R. Coupland, the Constitutional Problem in India (London, 1945), pp. 18-27 .

و نیز این کتاب : مهندس مهدی بازرگان، آزادی هند (تهران ، بی تاریخ) .
 ۲۵ - دکتر مهدی ملك زاده ، زندگانی ملك المتكلمین (تهران ، ۱۳۲۵) ،
 صفحات ۱۱-۲۱ ؛ همان نویسنده ، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران (تهران ،
 ۱۳۲۸) ، جلد ۱ ، صفحات ۶۸-۸۰ .

آغاز جنبش را در سال ۱۸۸۱ اعلام و سرانجام در ۱۱ فوریه ۱۸۸۹ قانون اساسی کشور خود را تصویب کرد.^{۲۶} این قانون اساسی، بنا بگفتهٔ يك دانشمند ژاپونی «... هدیه‌ای بود که از طرف پادشاه داده شد.» گرچه در آن قانون قوای مملکت به سه بخش مقننه، اجرائیه و قضائیه تقسیم شده بود، ولی بطوریکه دکتر هوزرمد (Hozumd) می‌گوید شالودهٔ اصلی قانون اساسی ژاپون روی سیستم حکومت اللهی - پدرشاهی ریخته شده.^{۲۷}

در این ایام بنظر نمی‌رسد که ایران رابطهٔ رسمی با کشور ژاپون داشته است، ولی مدارك گوناگونی وجود دارد که گزارشگر از يك رابطهٔ دوجانبه میان این دو کشور است. محمدعلی سیاح مشهور بحاج سیاح (درگذشت بسال ۲۴۸۴ شاهنشاهی) که يك ایرانی آزادیخواه و از مخالفین سرسخت حکومت ناصرالدین‌شاه بود پیرامون مسافرت خود به چین و ژاپون در سالهای قبل از ۱۸۷۷ (۱۲۹۴ قمری) مطالبی در اختیار ما گذاشت است.^{۲۸} حاج سیاح می‌گوید که چون ایران رابطه و یا نمایندگی سیاسی در چین و ژاپون نداشت او ناچار بود هنگامیکه از ایالات متحده امریکا میخواست دیدن کند يك گذرنامهٔ آمریکائی برای رفتن بآن دو کشور بدست آورد؛ او چنین بسخن خود ادامه می‌دهد:

«پس در آن تاریخ... فقط برای سیاحت ژاپن و چین تقاضای تذکرهٔ آمریکائی کرده و

26— Richard Storry, A History of Modern Japan (London, 1963), PP. 115-116 .

27— Dr. Matsunami, The Constitution of Japan (Tokyo, 1930), P. 20 .

۲۸ - محمد علی سیاح؛ خاطرات حاج سیاح یا دورهٔ خوف و وحشت به تصحیح حمید سیاح و سیف‌اله گلکار (تهران، ۱۳۴۶)، صفحات ۵-۶.

بواسطه خدماتی که در آمریکا کرده بودم که به
تفصیل در سیاحتنامه خارجهام نوشته‌ام
بمساعدت بعضی دوستان تذکره‌ای و سفارشی
بوزیر مختار چین گرفته بودم تا موفق بسیاحت
شدم . « ۲۹

این مرد ایرانی با این همه حس‌کنجکاوای برای دیدن از ژاپون
مسلماً سیرنوخواهی و اصلاحات آنکشور را که از سال ۱۸۵۰ آغاز
گردیده بود از نزدیک ملاحظه کرده است .^{۲۰} حاج سیاح خاطرات
دیگری درباره سفر خارج خود نوشته و شاید در آن بشرح و بسط
بیشتری پیرامون دیده‌ها و شنیده‌های خویش از سیر نوخواهی
ژاپون و چین در قرن ۱۹ داده باشد ولی بدبختانه تا این تاریخ
از آن بخش از خاطرات حاج سیاح آگاهی ندارد . مصحح بخش چاپ
شده خاطرات حاج سیاح نیز اطلاعاتی پیرامون این مطلب در اختیار
خوانندگان خود نمی‌گذارد

یک سند رسمی ایرانی نشان می‌دهد که «شارژدافر» سفارت
عثمانی در پترزبورگ در باره چند تن از مأمورین رسمی ژاپون
بایران با میرزا حسین خان سپهسالار صحبت کرده است . طبق سند
مذکور مأمورین ژاپونی با ۲۴ صندوق هدیه که از طرف امپراطور
ژاپون برای ناصرالدین شاه فرستاده شده بود وارد قم شدند . آنها
می‌خواستند بمدت دوماه در ایران بمانند . ناصرالدین شاه دستور
داد چون آنها از مأمورین رسمی دولت خودشان هستند باید از

۲۹ - همان جا، صفحه ۲۳۳ .

۳۰ - برای سیر نوسازی در ژاپون نگاه کنید به :

Robert E. Ward and Dankwart, eds., Political Modernization in
Japan and Turkey (Princeton, 1964) .

آنان پذیرایی گردد.^{۳۱} این حادثه نشان دهنده نخستین گام‌هایی است که ژاپونی‌ها در راه سودجویی خود در ایران برداشته‌اند. و نیز می‌دانیم که امین‌السلطان، مهدی قلی هدایت، میرزا احمدخان و چهار ایرانی دیگر ضمن مسافرت خویش بمکه در سال‌های ۱۹۰۳-۱۹۰۴ (۱۳۲۱-۱۳۲۲ قمری) به ژاپون رفته مورد پذیرائی حکومت و امپراطور آن کشور قرار گرفتند.^{۳۲} از نوشته هدایت بدست می‌آید که فردی بنام «صحاف باشی» که قبل از مسافرت امین‌السلطان بژاپون رفته بود چندبار با ایران مسافرت کرده نمونه‌هایی از کارهای هنری ژاپونی را همراه آورده است.^{۳۳} ناظم‌الاسلام کرمانی تلگرافی را در کتاب خود آورده که سید محمد طباطبایی در دوران انقلاب مشروطیت با امپراطوری ژاپون درباره مسلمانان ساکن ژاپون مخاברה کرده است.^{۳۴} در یک مورد دیگر طباطبایی اظهار تأسف می‌کند که همه کشورها نماینده بژاپون فرستاده‌اند جز ایران.^{۳۵}

اگرچه روابط بیشتر و نزدیکتری میان دودولت ژاپون و ایران وجود نداشت، ولی ایرانی‌ها آگاهی‌های نسبتاً فراوانی درباره ژاپون

۳۱ - ابراهیم صفائی، اسناد نویافته (تهران، ۱۳۴۹)، صفحه ۶۳؛ لازم بیادآوری است که خواننده حق دارد سندیت این سند را مورد شک قرار دهد زیرا جمع آوری کننده کتاب بالا نشان نمی‌دهد که آنرا از کجا بدست آورده‌است.

۳۲ - مهدی قلی هدایت، سفرنامه تشریف به مکه معظمه از طریق چین، ژاپون، آمریکا (تهران، ۱۳۲۴)، صفحات ۷، ۹۲-۱۴۰.

۳۳ - همان جا، صفحه ۱۱۴، ۱۲۵.

۳۴ - محمد ناظم‌الاسلام کرمانی، تاریخ بیداری ایرانیان (تهران، ۱۳۳۲)، صفحه ۳۹۲.

۳۵ - همانجا، صفحه ۳۷۷.

داشتند و مانند دیگر کشورهای آسیائی علاقه داشتند شاهد پیروزی ژاپونیها بر روسهای تزاری در جنگ ۱۹۰۴ باشند. کتابها و مقالاتی بفارسی انتشار می یافت که در آنها برنامه های موفقیت آمیز ژاپونیها در راه نوسازی و صنعتی کردن کشور خود، مورد بررسی قرار می گرفت.^{۲۶} از این گونه نشریات و مطبوعات البته باید نشریاتی از نوع مجموعه ماوراء بحر خزر را که وسیله روسهای تزاری صرفاً برای تبلیغات دروغ بسود روسها و پیرامون «پیروزی» آنها در جنگ با ژاپون در عشق آباد بفارسی پراکنده می شد، مستثنی ساخت. این روزنامه آنچنانکه ادوارد براون می نویسد، آلت سیاست و وسیله ای برای اجرای هدفهای سیاسی روس در ایران بود و در دوران جنگ آنکشور با ژاپون تاسیس شده بود که «پیشرویهها» و «پیروزیهای» روسها را نشان بدهد. این روزنامه در سراسر ایران وسیله کنسولگری های روس برای پخش می گردید.^{۲۷}

علی رغم این تبلیغات دروغ روسهای تزاری، ایرانیها با علاقه سرشاری پیروزیهای پی در پی ژاپونیها را تنها بخاطر صدمات دراز مدتی که از جانب روسها تحمل کرده بودند، نه بعلت دوستی و روابط خاص با ژاپونیکه قرار است خود یک امپریالیست استثمارگر گردد، تمهیت می گفتند. همین رویداد انقلاب مشروطیت ژاپون و رویدادهای بعدی آن بود که یکی از ایرانیهای مقیم روسیه میرزا عبدالرحیم طالباف را سخت تحت تاثیر قرار داده و او داشت که نه تنها در کتابهای خود از تغییرات و اصلاحات ژاپون تمجید

۲۶ - از جمله کتبی که در آن زمان در این رابطه نشر یافته و بنظر این نویسنده رسیده عبارت است از میرزا باقرخان تبریزی، تاریخ اقصای شرق یا محاربه روس و ژاپون (تهران، ۱۳۳۱ قمری).

37— Browne, Press and Poetry, P. 134 .

کند بلکه اورا برآن داشت که قانون اساسی ژاپون را بفارسی ترجمه کرده در آخر کتاب مسائل الحیات خود بیاورد .

یکی دیگر از انقلابات مشروطه مهم که ما در اینجا لازم است از آن یاد کنیم انقلاب روسیه در سال ۱۹۰۵ است . این انقلاب که تاثیر فراوانی بر کشورهای آسیا گذاشت ، ۲۸ در دهه ۱۸۶۰ آغاز گشته بود در ۱۹۰۳ میان دور هبر انقلابی ، لنین و پلخانوف ، شکاف و اختلاف رخ داد ، اولی طرفدار يك انقلاب مارکسیستی و دومی معتقد بیک رژیم باصطلاح دمکراسی بود . در نتیجه ، پس از شکست روس ها در ژاپون در جنگ ۱۹۰۴-۱۹۰۵ و توسعه هرج و مرج داخلی در روسیه ، نیکلای دوم امپراطور روسیه ناچار بطرفداری منشویک ها گردید تا جنبش بلشویکی لنین را سرکوب کند . بنابراین بیانیه ای را که وسیله ویت (Witte) تنظیم گردیده بود صادر کرد و در آن ، شالوده اساسی آزادی مانند مصونیت فردی ، آزادی افکار ، بیان و تشکیل اجتماعات بمردم روسیه بخشید ، علاوه بر این ، انتخابات و اخذ آراء را بر اساس اصول دمکراسی شکل غربی آن قرار داد و تصریح کرد که از آن پس هیچ قانون بدون تصویب در مجلس شورا (دوما) ارزش قانونی نخواهد داشت . ۲۹

تأثیر انقلاب روسیه در ایران مورد توجه اسپکتور Spector قرار گرفت و متذکر شد که آن انقلاب بعنوان نمونه در

38— Ivar Spector, The First Russian Revolution : Its Impact on Asia (Engle Wood cliffs, N. J. 1962) .

۳۹ - همانجا ، صفحه ۱-۲۸ :

George Vernadsky, A History of Russia (N. Y., 1967), PP. 274-289 .

انقلاب مشروطیت ایران مورد استفاده قرار گرفت^{۴۰} در اینجا باید متذکر شد که نقش روسهای انقلابی در ایران چندان مؤثر نبود و بیشتر باید به نقش سوسیال دمکرات های ایرانی ساکن قفقاز در انقلاب مشروطیت ایران اهمیت داد. آنان فعالیت های خستگی ناپذیری در انقلاب داشتند که تا کنون بشیوه شایسته ای پیرامون آن بررسی نگردیده است. مطالب ومدارك پراکنده ای در این مورد در برخی از نشریات فارسی وغیرفارسی بچشم می خورد که بهیچ وجه حق مطلب را ادا نمی کند. مهمترین ومفصل ترین تحقیقات در این زمینه وسیله دانشمندان روسی انجام شده است والبتة هر فرد علاقمند باین قسمت از تاریخ ایران ناگزیر از مطالعه آنهاست ولی بسیاری از این تحقیقات باید با احتیاط مورد مطالعه قرار بگیرد زیرا بنظر میرسد که از شیوه ای که شایسته تحقیقات بیطرفانه تاریخی است برخوردار نیست.^{۴۱}

رابطه دراز مدتی در رشته های فرهنگی واقتصادی میان ایران و روسیه وجود داشته است. بسیاری از کارگران وبازرگانان ایرانی بروسیه مهاجرت کرده بودند تا در مراکز نفت باکو به کسب وکار

۴۰ - درباره میزان روابط نزدیک انقلابیون قفقازی با مشروطه خواهان ایرانی رساله ای بروسی و فارسی در دوره مشروطیت نشر یافت. ترجمه فرانسه آن زیر عنوان .

«Les Social - démocrates Caucasiens dans la révolution Persane».

در این مقاله آمده است :

M. Pavlovitch, «Le Caucase et la Révolution Persane», Revue du Monde Musulman, XIII (1911), 324-333 .

۴۱ - برای بررسی پیرامون این مسائل مقالاتی نوشته شده ؛ از آن جمله

نگاه کنید به :

«The Borderlands of Soviet Central Asia : Persia», Central Asian Review, IV (1956), 287-331, and VIII (1960), 293-294 .

بپردازند . تا سال ۱۹۱۰ عده کارگران ایرانی مهاجر در روسیه تقریباً به ۲۰۰ هزار تن در سال رسیده بود .^{۴۲}
اسپکتور می نویسد :

« در ۱۹۰۵ ایرانی های انقلابی مقیم تفلیس سازمانی تشکیل دادند . نتیجه این بود که هنگامی که کارگران مهاجر ایرانی بوطن خود بازگشتند عقاید انقلابی را همراه با اوراق تبلیغاتی چاپی و اسلحه با خود بایران بردند تا بجنبش اعتصاب کنندگان (که برضد رژیم استبدادی قبل از انقلاب مشروطیت بوجود آمده بود) توسعه دهند . »^{۴۳}

در این مورد یادآوری این نکته شاید بی اهمیت نباشد که انقلاب مشروطه ایران از جنبه جهانی اهمیت ویژه ای پیدا کرده بود زیرا در قرن ۲۰ پس از انقلاب ۱۹۰۵ روسیه نخستین انقلاب آزادی خواهی آسیا بشمار می آمد که بنوبه خود الهام بخش انقلابهای دیگر آسیا از جمله انقلاب ۱۹۰۸ ترکیه گردید . این اهمیت ویژه بیشتر مورد توجه انقلابیون روس در همان زمان قرار گرفته بود . بعدیکه بکرات در سخنرانیمهایشان دلاوران آزادیخواهان ایران یاد میکردند .

در این زمینه بحث کوتاهی پیرامون فعالیت های مشروطه خواهی چینی ها نیز که در همان دوران قبل از مشروطه ایران صورت گرفت شاید بیجا نباشد . پس از جنگ تریاک ۱۸۳۹ - ۱۸۶۲ با انگلیس و پس از دخالت های روزافزون انگلیس ، فرانسه و ژاپون در امر مردم و حکومت چین ، عده ای از دانشمندان ،

42— Spector, Russian Revolution, PP. 38-50 .

۴۳ - همانجا ، صفحه ۳۹ .

روشنفکران و مأمورین عالی رتبه حکومت بیک رشته اصلاحات داخلی دست زدند آنها دریافتند که دولت و اجتماع چین نیازمند به تغییراتی اساسی است. یکی از مصلحین چین همان سون یات سن (Sun-Yat-Sen) معروف است که در سال ۱۸۹۴ « انجمن توسعه و عمران چین » را بنیان نهاد. نخستین هدف این انجمن این بود که یک حکومت مشروطه پادشاهی برقرار سازد. در سال ۱۹۰۵ سون یات - سن ریاست «متفقین انقلابی» را بعهده گرفت که هدفش برقراری جمهوری بود. او چهار ماده پیشنهاد کرد که یکی از آنها این بود که: «همه مردم چین مساوی و دارای حقوق سیاسی مساوی هستند. رئیس جمهوری و پارلمان هر دو باید وسیله همه مردم انتخاب گردند.»^{۴۴}

چند يك از روزنامه‌ها مانند مین پا او (Min-Pao) مقالات زیاد پیرامون نیاز چین به اصلاحات نشر میدادند.^{۴۵}

شکست چین در جنگ با ژاپون در سالهای ۱۸۹۴-۱۸۹۵ سیر اصلاحات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی را سریعتر کرد زیرا ذلتی را که چینی‌ها بخاطر شکست از ژاپون تحمل کردند غرور آنها را سخت جریحه‌دار ساخت - ژاپون همواره از حیث فرهنگ و تمدن دنباله‌رو چین بوده است و نیرومندی این کشور و تسلط آن برچین در آنزمان بعلت گام‌هائی بود که ژاپونیمها در راه نوسازی و تکنولوژی نو برداشته بودند.

آغاز قرن حاضر مصادف با آغاز دوره‌ای بود که سقوط رژیم کهن را در چین در دامان خود می‌پروراند. کرچه تزو هسی

44— Wolfgang Franke, A Century of Chinese Revolution 1851-1949.

Translated from German by Stanly Rudman (N. Y., 1971), P. 64 .

45— Spector, Russian Revolution, PP. 82-83 .

(Tzu Hsi) امپراطریس چین برای چند سال دیگر سلطنت کرد ولی «او دیگر اجتناب ناپذیر بودن مسأله اصلاحات و نوسازی را پذیرفت و مرید و هوادار سیاسی خود یوان شیه کای Yuan Shih K'ai را مأمور اجرای اصلاحات کرد. «عقاید جمهوری خواهی که قبلاً مورد بحث آشکار قرار گرفته بود سرانجام به ثمر رسید: در ۱۹۱۱ یک رژیم جمهوری در چین اعلام شد. ۴۶»

تا آنجا که این نویسنده آگاهی دارد مدرکی در دست نیست که نشان دهنده تأثیر و نفوذ سیر اصلاحات نو چین در ایران باشد، ولی اطلاعاتی که از گوشه و کنار بدست می آید امکان آگاهی ایرانی ها را از سیر نوخواهی چین از میان نمی برد. همانطور که در بالا گفته شد حاج سیاح (پیش از سال ۱۸۷۷) به چین رفت ولی ما نمیدانیم او در باره آن کشور چه آموخت، گرچه در آن دوره از قرن ۱۹ گام های مؤثری در راه نوسازی در چین هنوز برداشته نشده بود. در سال ۱۹۰۳ امین السلطان و ۶ ایرانی دیگر از چین دیدن کردند. مهدی قلی هدایت که از جمله همراهان امین السلطان بود داستان آشنائی خود را با یک روحانی مسلمان اهل بخارا بنام سید ملا نورالدین و مؤلف کتابی در باره دستور زبان فارسی بیان می کند. ۴۷ این مرد روحانی را می توان بعنوان یک نمونه از یک پیوند زنده فرهنگی میان ایران و چین در سال های نخستین قرن ۲۰ بشمار آورد. نیز بنا بگفته هدایت در آن هنگام گروهی ایرانی در شانگهای (Chang - Hai) به بازرگانی چای مشغول بودند ۴۸ ساکنین ایرانی چین با سواد بوده و به مطبوعات چین

46— Geoffrey Hudson, «China», in *Asia Handbook*, Guy Wint (London, 1969), P. 149 .

۴۷ — هدایت ، سفرنامه ، صفحه ۴۷ .

۴۸ — همانجا ، صفحه ۶۵ ، ۶۷-۶۸ .

دسترسی داشتند و از راه همان مطبوعات بود که بازرگانان مزبور از مسافرت امین السلطان بچین آگاه گردیده بودند.^{۴۹} از اینکه بازرگانان ایرانی در چین روزنامه میخواندند خود نشان دهنده آن است که آنان علاقمند بجراینها و رویداد های داخلی کشور چین بوده اند. بازرگانان ایرانی الاصل بدون شك با ایران رابطه داشته و اطلاعات زیادی درباره فعالیت های نوخواهی و مبارزات سیاسی آنکشور در اختیار هم وطنان خود در ایران می گذاشته اند سندی از وزارت خارجه انگلیس گویای روشنی است از رابطه مستقیم بازرگانی میان ایران و چین. اسپرنینگ رایس می نویسد که مجموع سودی که از گمرک جنوب ایران از راه صدور تریاک از ایران به چین در سالهای ۱۹۰۵-۱۹۰۶ بدست آمد در حدود ۱۲۵۰۰۰۰ لیره استرلینگ بود. اسپرنیک - رایس اضافه میکند که اگر صادرات تریاک به چین متوقف گردد زیانی بیش از ۱۲۰۰۰۰ لیره در سال گریبانگیر گمرک بوشهر میشود.^{۵۰}

علاوه بر روابط بازرگانی، این نکته قابل یادآوری است که گروه امین السلطان با خبر های تازه درباره توسعه چین در زمینه نوسازی در سیاست، اقتصاد و امور اجتماعی بایران بازگشتند. بطور مثال هدایت چند صفحه ای از خاطرات مسافرت خود را به بحث پیرامون انجمن های سری و فراماسونری چین اختصاص داده است.^{۵۱} در این مورد البته هدایت حق مطلب را ادا نکرده است. پا پپای

۴۹ - همانجا، صفحه ۶۵.

50 - F. O. 416/33, July 16, 1907, No. 148 (157).

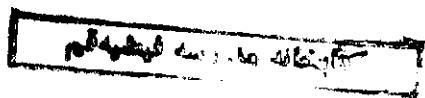
همراه این نامه سه «پیوست» مفصل است که بطور مشروح مسأله کشت و صدور تریاک بچین را مطرح میکند؛ این اسناد بخوبی نشان میدهد که تا چه اندازه سود دولت انگلیس بر آن بوده است که تریاک در ایران کشت شود و رایج باشد و در چین بمصرف برسد.

۵۱ - هدایت، سفرنامه، صفحات ۸۳-۸۵.

جنبش‌های اصلاح‌طلبانه دهه ۱۸۹۰ — که درباره آن کمی در بالا بحث کردیم — انجمن‌های سری چین فعالیت را روزافزون و شبکه — های خود را توسعه دادند از جمله آنها انجمن یین — هسوه هوی = انجمن بشریت (Jen.Hestieh Hui) بود که بهترین زمینه‌ها را برای اقدامات شدیدتری در سالهای نخستین قرن بیستم در چین فراهم کرد.^{۵۲} جان چسنو (Jean Chesneaux) که مطالعات دقیقی پیرامون انجمن‌های سری چین دارد در یکی از آثار خود به شیوه بسیار مشروح و دقیقی از آداب، ویژه‌گی‌ها، نشانه‌ها و قرارداد های میان انجمن‌های سری چین با ذکر نام ویژه انجمن و فعالیت‌هایی که در آنها انجام می‌گرفته است بدست می‌دهد. ضمن سخن پیرامون «انجمن نیلوفر سفید» چسنو می‌گوید که بنا بنظر برخی از دانشمندان عناصر فکری ایرانی مانند زهد و پارسائی به شیوه دین مانی که از دوره های قرون میانه در چین و جاهای دیگر متداول بوده در شیوه کار اعضاء «انجمن نیلوفر سفید» نفوذ داشته است.^{۵۳} بنا بر این کاملاً عادی بنظر میرسد که بخاطر رابطه و رفت و آمدی که ایرانیهای مقیم چین در ایران داشتند درباره این گونه فعالیت‌های سیاسی و سری در چین در ایران سخن بمیان آمده باشد و بدین ترتیب این آگاهی‌ها پیش‌درآمد یکی از عواملی است که بعدها در انجمن‌های سری ایران در دوره انقلاب مشروطیت مؤثر واقع شده است. وسیله‌های دیگری نیز وجود داشته است که شرح رویدادهای

52— John Lust, «Secret Societies, Popular Movements, and the 1911 Revolution», in *Popular Movements and Secret Societies in China 1840-1950*, ed. Jean Chesneaux (Stanford, Calif, 1972), pp. 177-178 .

53— Jean Chesneaux, *Secret Societies in China in the Nineteenth and Twentieth Centuries* Trans. Gillian Nettle (London, 1971), P. 37 .

چین را بگوش مردم ایران میرسانیده است . برای مثال ، ژاپن در سالهای ۱۸۹۴-۱۸۹۵ با چین و در ۱۹۰۵ با روسیه در حال جنگ بود ، جنگ اخیر در خاک چین صورت گرفت .^۴ اخبار مربوط باین جنگها همراه با آگاهی های دیگر درباره کشور های درگیر جنگ با علاقه فراوان وسیله ایرانیها و همه مردم آسیا دنبال میشد . ما در اینجا با آوردن خلاصه ای از سیر انقلاب مشروطه در کشور های مختلف دنیا کوشش کرده ایم نشان دهیم که نخست آغاز انقلاب مشروطه ایران از نظر خارجی دنباله و ادامه سیر جنبشهای مشروطیت خواهی بوده که در بسیاری از کشورهای دنیا در حال گسترش بود . بعلت همسایگی ایران با دو کشور در حال انقلاب یعنی روسیه و ترکیه عثمانی ، روابط ایرانیها با مصر و هندوستان ، آگاهی از رویدادهای گوناگون سیاسی و اجتماعی در ژاپن و چین ، کوششهای پی گیر ایرانیها برای شالوده ریزی نظام مشروطه در آن هنگام ویژه يك رویداد منطقی بشمار می آید . دوم آنکه بعلت آشنایی و توجهی که روشنفکران ایرانی با سیر و گسترش جنبش های مشروطه خراهی در اروپا داشتند احساس کردند که روش سیاست حاکم آن زمان در ایران دیگر قابل تحمل نیست . آنان با هرا نگیزه خصوصی و فردی که داشتند معتقد شدند که ایران هنگامی از امنیت ، آسایش ، حیثیت بین المللی ، اهمیت و ثبات برخوردار خواهد شد که حکومت استبدادی در سرزمین ایران نابود و يك نظام مشروطه «دمکراسی» جایگزین آن گردد .

روشنفکرانی که در بالا نامشان آمد و دیگر مردان مانند آخوندزاده ، آقا خان کرمانی ، مستشارالدوله تبریزی ، سید

جمال‌الدین اسدآبادی ، مجدالملک و زین‌العابدین مراغه‌ای : °°
 براین عقیده شدند که بسیاری از ارزشهای نو بیشتر با واقع و
 معنی همبستگی دارد ، آنان باوضع جهان و اوضاع فاسد داخل
 ایران آشنائی داشتند و معتقد شده بودند که رژیم ایران بعلت
 فسادحکومت از داخل در حال واژگونی است و بعلت دخالت و
 عملیات رقابت آمیز و تجاوزکارانه امپریالیست‌ها از خارج به -
 فرسودگی و زیان‌های جان‌فرسا دچار شده است . این روشنفکران
 ایرانی متوجه‌گردیدند که هم‌میهنان ایرانی ما ازهرج و مرج
 خسته و از طبقات حاکم کاملاً ناخشنود شده‌اند بنابراین مبارزه
 فکری و مطبوعاتی را از درون و بیرون‌کشور آغازکردند . البته
 این مبارزات و فعالیت‌های فکری و مطبوعاتی کافی برای برقرار
 ساختن حکومت مشروطه درایران نبود .

دسته‌ای از عوامل‌گوناگون خارجی که سبب‌نهضت‌مشروطه -
 خواهی درایران شد بوسیله مورخان یادآوری شده است به‌این‌قرار:
 ۱- شکست يك دولت اروپائی غیرمشروطه یعنی روسیه ،
 ازیک‌کشور آسیائی مشروطه یعنی ژاپن .

۲- مقاومت دلاورانه بوئرها درترانسوال ، آفریقای‌جنوبی
 بر ضد انگلیس در جنگ‌های ۱۸۹۹ - ۱۹۰۲ .

۳- رقابت قدرتهای زمان ، انگلیس و روسیه ، و برخورد
 سوجدوئی‌های آنها درایران . انگلیس‌ها درآغاز ازتغییر رژیم
 کهن تااندازه‌ای پشتیبانی میکردند تااز استثمار و دخالت‌های
 مستقیم روسها بسود خودشان بکاهند ولی پس‌از قرارداد ۱۹۰۷
 در سرکوبی مشروطه باروسها همکاری نزدیک‌کردند .

55— Abdul-Hadi Hairi, «The Idea of Constitutionalism in Persian Literature Prior to the 1906 Revolution», to appear in the Proceedings of the Sevnth Congress of Arabic and Islamic Studies, Göttingen, 1974 .

عوامل داخلی زیرا نیز مورخان در بیداری و آگاهی مردم و انقلاب مشروطه مؤثر دانسته‌اند :

۱- تأسیس فراموشخانه در ایران ، ایجاد مدارس و سیله میسیونهای مذهبی خارجی ، الغاء امتیاز تنباکو در سال ۱۸۹۱ (۱۳۰۳ قمری) ، قتل ناصرالدینشاه و سیله میرزا رضا کرمانی ، گسترش نشریات و روزنامه‌های ضد دولتی و همه گیر شدن نارضایی از حکومت در میان مردم و علما . باین عوامل البته وضع اقتصادی آنزمان باید اضافه شود . سود بازرگانی و سیله امتیازات و سرمایه‌گذاری های خارجی مورد تهدید قرار گرفته بود . بازرگانان با شدت هرچه تمامتر کوشش داشتند که رژیم بر سر کار آید که سود آنها را در نظر بگیرد . نارضایی مردم زیاد شد و در نتیجه پشتیبانی آنان از علما گسترش یافت تا با هم بر ضد حکومتی که مدافع سود دولتهای بیگانه بود مبارزه کنند .^{۵۶}

این عوامل و بسیاری دیگر از علل و اسباب ، يك جنبش سراسری را در ایران بوجود آورد که دارای ویژگی‌های ملی و ملیت بود . در ضمن چند حادثه هم رخ داد که مبارزه علما و ملیون و روشنفکران را بر ضد حکومت شدیدتر ساخت . این مبارزات سرانجام منجر با اعلام مشروطیت در سال ۱۳۲۴ قمری گردید .^{۵۷}

۵۶ - برای آگاهی بیشتر پیرامون عوامل داخلی و خارجی مشروطه نگاه کنید به ادوارد براون ، انقلاب ایران ، ترجمه احمد یژوه (تهران ، ۱۳۳۷) ؛ مهدی ملک‌زاده ، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران (تهران ، ۱۳۲۸) ، جلد ۱ ، صفحات ۱۰۹-۲۸۴ ؛ سید حسن تقی‌زاده ، خطابه مشتمل بر شمه‌ای از تاریخ اوانل انقلاب و مشروطیت (تهران ، ۱۳۳۸) ؛

Nikkie R. Keddie, «Iranian Politics 1900-1905 : Background to Revolution», Middle Eastern Studies, V (1969), 3-31, 151-167, 234-256 .

۵۷ - برای رل علما در مشروطه نگاه کنید به : عبدالهادی حائری ، «چرا رهبران مذهبی در انقلاب مشروطیت ایران شرکت کردند ؟» که در مجله وحید چاپ خواهد شد .